

Szívós Erika

Türt és támogatott határán

A Budapesti Városszépítő Egyesület mint misszió és civil mozgalom az 1980-as években

„[1982] szeptemberében tizenkét városszépítő egyesület képviselője találkozott Kaposvárott, ahová engem mint televízióst, az akkor már harmadik évébe lépett városvédő műsor szerkesztő-műsorvezetőjét hívtak meg. Ott, a városszépítő egyesületek országos találkozóján megígértem, hogy még az ősszel megalakítunk egy ilyen civil szervezetet Budapesten is, ám bennünket városvédőknek fognak hívni, mert nemcsak szépíteni kell, de sok a teendő értékeink védelmében is! [...] Sal-lay András műkorcsolya-bajnok egyik külföldi útján, saját költségén el is készítette a leendő egyesület első pecsétjét, amelynek közepére Városvédő Pallasz Athéné Vár-ban álló szobrának rajzolata került, köriratában – a Budapesti Városvédő Egyesület nevének kívül – három évszámmal: 1808, a Pesti Szépítő Bizottmány, 1870, a Fővá-rosi Közmunkák Tanácsa, 1982, a Budapesti Városvédő Egyesület megalakulásának időpontjával.”¹

Mint rövidesen kiderült, a fenti idézet szerzője, Ráday Mihály,² túlságosan optimistán mérte fel a helyzetet 1982 őszén. A budapesti városvédő egyesület megalakulása csaknem háromnegyed évbe telt, és létrejöttét heves politikai viták övezték mind fővárosi tanácsi, mind pártbizottsági szinten. Az új egyesület elnevezése és alapító okirata tekintetében egyaránt engedményekre kényszerült: alapítását a hatóságok 1983-ban Budapesti Városszépítő Egyesület néven engedélyezték, s e nevet csak a rendszerváltás után, 1990-ben lehetett az eredetileg tervezett Budapesti Városvédő Egyesületre változtatni. Minden reakció arra utalt, hogy az alapítók jó szándékú állampolgári kezdeményezésükkel politikailag problematikus területre léptek – és sok szempontból határhelyzetben is maradtak egészen a rendszerváltásig.

Jelen tanulmány azt tűzi ki célul, hogy az 1983-ban megalakult Budapesti Városszépítő Egyesület alapításának és tevékenységének történetét elemezze a kezdetektől 1990-ig, elhelyezve a mozgalmat az 1980-as évek kulturális és politikai kontextusában.

A városvédő aktivizmus akkori hivatalos megtúrtsége, sőt támogatottsága a maga módján máig megoldandó rejtély. Mint a Kádár-korszakban minden civil kezdeményezésnek, a városvédő mozgalomnak is volt, illetve lehetett ny-

¹ Ráday 2010: 9.

² Ráday Mihály (1942–) a Magyar Televízió operatőre, műsorvezető, művészettörténész; 1990-től országgyűlési képviselő, több cikluson át a fővárosi közgyűlés tagja.

hén ellenzéki éle. Alapítója, Ráday Mihály, tévéműsoraiban nyílt kritikával illetve a korabeli várospolitikai gyakorlatot, kárhóztatva azt a régi értékek folyamatos pusztulásáért. A régi házak értékes részleteinek feltérképezése, megmentése címén a Budapesti Városszépítő Egyesület tagjai³ – ahogyan az országban másutt megalakult, hasonló egyesületek tagjai is – aktívan dolgoztak azon, hogy rehabilitálják az 1945 előtti korszakok építészetét, illetve iparművészetét, és elismeressék azok esztétikai értékeit. Városkutató munkájuk során meginterjúvolták az épületek lakóit, akik nemegyszer nyílt nosztalgiával nyilatkoztak a bérházak, nagyobb lakóházak államosítása előtti korszakról; maguk a városvédők is gyakran beszéltek kritikusan a szocializmus ingatlankezelési gyakorlatáról, ami annyi szép építészeti részlet pusztulásához, a történelmi bérházak állapotának általános leromlásához vezetett – lényegében negatív színben állítva be szinte mindent, ami a régi városnegyedekben a szocializmus évtizedei alatt végbement. S mindez nyomtatásban is megjelent az egyesület különféle köteteiben.

Milyen feltételek voltak tehát szükségesek ahhoz, hogy egy ilyen jellegű civil mozgalom⁴ elindulhasson Magyarországon, és azt a hatalom megtűrje? Sőt, ne csak megtűrje, hanem engedje, hogy az állami televízióban ilyen témájú műsor készülhessen (*Unokáink sem fogják látni – avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként elloppják a lándzsát*)? Milyen szerepet játszott mindebben az épített örökséghez, a történelmi városnegyedekhez való viszonynak az az átalakulása, ami az 1980-as évek elejére hivatalos körökben, állami és pártpolitikai szinten is végbement?

Mi kellett ahhoz, hogy Ráday Mihály eleinte magányos kezdeményezése formálisan is egyesületté alakulhasson, és társadalmi mozgalommá váljon? Vajon egyfajta ellenőrzött szelep szerepét töltötte be a városvédő műsor, illetve az általa ösztönzött civil aktivizmus? Vagy annyira ártalmatlannak ítélte a hatalom az egyesület tagjainak tevékenységét, hogy nem fordított rá különösebb figyelmet?

A korszakot, különösen annak a korabeli civil szerveződésekkel és alternatív csoportokkal kapcsolatos gyakorlatát ismerve az utóbbi kérdésre naivítás lenne automatikusan nemmel felelni. Nagyon is indokoltnak tűnik feltérképezni azt, hogy a városvédő mozgalmat figyelték-e vajon titkosszolgálati eszközökkel – amint az oly sok alulról szerveződő mozgalom, művészeti vagy kulturális társulás, illetve zenei szubkultúra esetében történt.⁵ Rendszerkritikus álláspontot képviselő, szemmel tartandó csoportként tekintett-e a hatalom a Budapesti Városszépítő Egyesület tagjaira, illetve vizsgálta-e kapcsolatukat különféle ellenzéki csoportosulásokkal? A tanulmány utolsó része ezekre a kérdésekre keresi a választ, egyebek közt állambiztonsági akták vizsgálata alapján.

³ Illetve 1981–1982-ben még csak leendő tagjai, hiszen a fotózás és a dokumentáció előbb kezdődött, mint hogy az egyesület megalakult volna.

⁴ A civil szerveződések történetéhez Magyarországon, beleértve az 1990 előtti fejlemények áttekintését: Kondorosi 1998.

⁵ A téma bőséges szakirodalmából, a teljesség igénye nélkül: Szőnyi 2005, 2012; Tóth 2010; Csatári 2014, 2015.

ELŐZMÉNYEK: AZ UNOKÁINK SEM FOGJÁK LÁTNI

A Budapesti Városszépítő Egyesület története valójában Ráday Mihály televíziós műsoraival kezdődött. A városvédő műsor eredetileg nem önálló programként indult a Magyar Televízióban; Ráday Mihály első alkalommal *A Hét* című, vasárnap esténként sugárzott politikai magazinban, majd a *Terefere* című szórakoztató műsorban kapott lehetőséget arra, hogy a számára fontos, veszélyben lévő városképi értékekkel foglalkozzon. A helyszíneket bejáró – és az utcákat, házszámokat is közlő – *Terefere*-beli kilencperces filmben⁶ Ráday bemutatta számos régi épület pusztuló, de még meglévő, értékes részleteit, eltűnőben lévő üzletportálokat, a nagyrészt már modern „ostornyeles” oszlopokra lecserélt, de itt-ott még meglévő hagyományos lámpaoszlopokat, régi kandelábereket – ráirányítva a figyelmet olyan értékekre, amelyek akkoriban valószínűleg keveseknek tűntek fel, ám amelyeknek helyreállításában még reménykedni lehetett. „Nekem tetszett az, amit észrevettél” – jegyezte meg a filmet követően, a *Terefere* stúdióbeszélgetésében a műsorvezető, Rapcsányi László. „Úgy van valahogy, hogy kilencperces film, és napokig tartó nyugtalanság. Mert ettől kezdve az ember hajlamos így nézni a várost.” „Szeretném, ha sokan így néznék a várost” – válaszolta erre Ráday.⁷ Egyben arra bátorította a nézőket, hogy írjanak a szerkesztőségnek, és javasoljanak szűkebb lakóhelyükön olyan helyszíneket, ahol a filmesek megörökíthetnék a régi, szép – de veszélyben lévő vagy az ismeretlenség homályában maradt – részleteket. A nézők levelei, javaslatai nem is maradtak el, és az egyszeri alkalomból több lett; Ráday végül még hét alkalommal szerepelt a *Tereferében*.⁸

Az adások akkora sikert arattak, hogy hamarosan felvetődött: Rádaynak legyen önálló műsora. Mindehhez több dolog szerencsés összejárása kellett: egyrészt az a tény, hogy Szinetár Miklós, a Magyar Televízió akkori elnökhelyettese, aktívan támogatja a műsor ötletét, helyet harcolva ki annak a tévé műsorpolitikájában;⁹ másrészt az, hogy Ráday Mihály a Színház- és Filmművészeti Főiskolán szerzett diplomája birtokában régóta dolgozott operatőrként a Magyar Televíziónál, tehát tévés berkekben eleve jól ismerték. Harmadrészt kellett hozzá a művészettörténész végzettséggel is rendelkező Ráday személyes elköteleződése az épített örökség védelme iránt.

Unokáink sem fogják látni – avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként ellopják a lándzsát címmel 1981. november 13-án mutatkozott be az első önálló adás. (A műsor később megérte a rendszerváltást, majd még két évtizedig, egé-

⁶ *Terefere* 1980. február 21. NAVA <https://nava.hu/id/1881862> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 27.

⁷ *Terefere – Unokáink sem fogják látni* 1980. február 22. In: Ráday 1988: I. 39. A *Terefere*, illetve az *Unokáink sem fogják látni, avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként ellopják a lándzsát* című műsor televízióban elhangzott adásainak szövegét teljes terjedelmükben közli az 1988-ban megjelent *Városvédőbeszélédek* első kötete. Ezért a továbbiakban az egyes adásokra e kötet oldalszámaival is hivatkozom.

⁸ Az *Unokáink sem fogják látni* a *Tereferében*, 1979–1981 (Ráday 1988: I. 37).

⁹ Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27.; valamint Ráday 1988: I. 71. (Kiemelés az eredetiben.)

szen 2010-ig sugározták az M1, illetve M2 csatornán.) Választott címe afféle replika volt Osskó Judit *Unokáink is láttni fogják* elnevezésű építészeti és várospolitikai műsorának címe, melyet az építész végzettséggel is rendelkező Osskó 1974-től szerkesztett, illetve később vezetett is. Ráday műsorának alcímét nem a fantázia szülte, hanem nagyon is konkrét tapasztalatok tükröződtek benne. Ahogyan egy 1989-ben sugárzott műsorban fogalmazott: „A hajdani kútszobor, városvédő Pallasz Athéné szobra, ma megbecsült helyén áll, a volt budai városháza sarkán, a Szentháromság téren. A görög istennő városvédő jelkép. Legyen hát műsorunk jelképe is. Műemlékvédő szakemberektől hallottam, hogy időnként barbár rongálók ellopják a városvédő istennő kezéből a lándzsát. Ez a műsor abban szeretne segíteni, hogy *őrizzük a lándzsát*, és Pallasz Athénéval együtt – *lehetőleg minél többen* – *védjük*, óvjuk városunkat, amelyben lakunk, élünk, s amelyet sokan szeretünk.”¹⁰

A legkorábbi adások sokféle témával foglalkoztak. Például a ház építészeti stílusához nem illő modern alumínium üzletportálok építésével; az egyébként szépen tatarozott bérházakban az eredeti kapuk eltüntetésével és liftek, liftaknák modern stílusúra való kicserélésével; az átgondolatlan cserék gazdaságtalanságával;¹¹ a régi szállodák felújításával és az azokkal járó átépítésekkel.¹² Az igazság – és persze a remény – kedvéért a pozitív példákról is esett szó: többek közt a Duna-korzó még Ybl Miklós által tervezett kovácsoltvas korlátjának helyreállításáról,¹³ vagy az olyan igényes épületfelújításokról, mint amilyen a Metrimpex vállalat Münnich Ferenc (ma Nádor) utca 12. szám alatti székházának a renoválása volt, ahol – a cég igazgatóságának döntése nyomán – a lámpáktól a kapun át a liftig mindent sikerült eredeti stílusában és formájában felújítani, és ahol a cég vezetése számos csatát vívott a tervezőkkel azért, hogy mindez valóra váljon.¹⁴

Ami az *Unokáink sem fogják láttni* adásaiban közös volt, az tehát a közvetlen üzenet: a régi értékek iránti figyelemfelkeltés, a jó és rossz példák bemutatása, és a lehetséges megoldások keresésének szándéka. A közvetett üzenet már sokkal problematikusabb lehetett, hiszen végső soron Ráday műsorának adásai – burkolt formában legalábbis – a rendszer számos elemét kritika tárgyává tették: az ingatlanszektorban ha nem is kizárólagos, de domináns állami tulajdont, a kizárólag a tervteljesítést és a gazdaságossági szempontokat szem előtt tartó kivitelező és szerelőipari vállalatok működését, a szocialista tanácsrendszer központosított ingatlankezelési gyakorlatának kudarcát, az azzal járó rutinszerű hanyagságot, az összképet jelentősen rontó, csúnya, esztétikailag elfogadhatatlan megoldásokat, az épületek és utcák egykori stílusa, értékei iránti érzéketlenséget és az abból adódó brutális műszaki beavatkozásokat. Igaz, sokszor a magánszemélyek által ellopott, ismeretlenek által megrongált értékek is célkeresztbe kerültek, de ebbe

¹⁰ Részlet az 1989. november 13-i műsorból. In: Ráday 1988: I. 72.

¹¹ *Unokáink sem fogják láttni 11.* 1981. november 13. In: Ráday 1988: I. 72–3.

¹² *A Hét* 1982. december 12. In: Ráday 1988: I. 113–115.

¹³ *Unokáink sem fogják láttni 11.* 1981. november 13. In: Ráday 1988: I. 75.

¹⁴ *Unokáink sem fogják láttni 13.* 1982. augusztus 25. In: Ráday 1988: I. 101–102.

is bele lehetett látni egyfajta üzenetet: a közösségi tulajdont eszményítő szocializmusban a mindenkié valójában azt jelenti, hogy senkié.

És vajon miért engedték mindezt a Magyar Televízió akkori műsorpolitikájáért felelős illetékesek? Nem kis részben azért, mert Ráday műsora a nézettségi adatok alapján hamarosan komoly népszerűségegre tett szert. A kezdetben viszonylag késői időpont ellenére – többnyire este 9 után sugározták – mintegy kétmillió néző nézte rendszeresen az adásokat,¹⁵ melyek, miután a műsor Szinetár Miklós támogatása révén önállóvá vált, eleinte kéthavonta 20, 25, illetve 50, végül pedig havonta 25 percesek lettek. A nézettségi adatokat az 1970-es években már egyértelműen mérték (többek közt ebből a célból alakult meg 1969-ben a Tömegkommunikációs Kutatóközpont), feltérképezve azt, hogy egy adott műsort az előfizetők hány százaléka nézett. (1978-ban például a *Delta* című tudományos ismeretterjesztő műsor nézettsége 61%-os, a *Jogi eseteké* 81%-os volt.)¹⁶ A nézők tényleges száma természetesen az előfizetőkénél sokkal magasabb volt, amit a számítások módszertanában is egyre inkább figyelembe vettek. Az előfizetők száma egyébként 1980-ban elérte a 2 765 000-et.¹⁷ A műsor népszerűségére nem feltétlenül magyarázat, hogy akkoriban Magyarországon az állami televízióban mindössze két csatorna működött (azaz a nézők jobb híján azt nézték, amit éppen sugároztak), mert más, hasonló jellegű adások nézettsége az *Unokáink sem fogják látni*énál lényegesen alacsonyabb volt ekkoriban. A városvédő műsor egyébként hamar túllépett a főváros határain, és számos más magyar város, település védendő, illetve veszélyeztetett értékeivel is foglalkozni kezdett. Az *Unokáink sem fogják látni* önállósulása után már a harmadik adásban esett szó például Keszthely és Miskolc történelmi épületeiről, védendő értékeiről – így a keszthelyi Hullám Szállóról¹⁸ –, valamint számos, használaton kívüli vagy más célra használt magyarországi zsinagógaépületről; két adással később a bajai hídról, a veszprémi színház felújításáról és a Pécshez közeli, üszögpusztai kastélyról.¹⁹ A Budapesten kívüli városok, települések ezt követően is rendszeresen megjelentek a műsorban, ami nyilván hozzájárult a műsor iránti országos – sőt, a határon túli magyar nézők körében is tapasztalható – érdeklődéshez és az ebből fakadó magas nézettséghez.

Alighanem Ráday személyisége, műsorvezetői stílusa is növelte a program népszerűségét. Az ügy iránti elkötelezettsége valószínűleg azokat is meggyőzte, akik addig maguktól nem feltétlenül figyeltek fel a régi értékekre; azokat pedig, akiket már korábban is érzékenyen érintett a régi, szép utcabútorok, épületrészletek, műalkotások pusztulása – és akik sokáig a modernizmus ellenségeinek,

¹⁵ Lásd a műsor fogadtatásának értékelését a *TV-Tükör*ben. A Tömegkommunikációs Kutatóintézetnek a különféle műsorok nézettségi adatait és tetszési indexét is feltüntetető jelentését részletes adatokkal idézi Ráday 1988: II. 439–440.

¹⁶ Kaposy 1998: 462–463.

¹⁷ Kaposy 1998: 463.

¹⁸ *Unokáink sem fogják látni* 11. 1982. április 1. In: Ráday 1988: I. 88–89.

¹⁹ *Unokáink sem fogják látni* 13. 1982. augusztus 25. In: Ráday 1988: I. 100–101.

a haladás kerékkötőinek, idejétmúlt gondolkodású, régi vágású maradiaknak érezhették magukat a szocialista Magyarországon – pedig megerősítette saját véleményükben. Az értékeket pusztulni engedő városüzemeltetési gyakorlattal szembeni kritikus hangvétel – tehát lényegében rendszerkritikus hozzáállás – nyilván szintén feltűnt a sorok közt olvasni tudó akkori nézőközönségnek. Ráday hatása annak ellenére is érvényesült, hogy műsorvezetőként nem törekedett a one-man show-kra jellemző, túlzott reflektorfényre: a bevezetőt és a záró mondatokat ugyan általában a stúdióban, a kamerával szemközt mondta el, ám ha riporterként működött közre helyszíni felvételeken, a kamera elsősorban interjúalanyára, beszélgetőpartnerére, illetve a helyszín részleteire fókuszált, Ráday maga háttal jelent meg, vagy takarásban maradt.

A műsor jelentőségét és népszerűségét növelte az is, hogy a nyilvánosság ereje és a műsor készítőinek fellépése révén bizonyos esetekben sikerült pozitív eredményt elérni: vagy megakadályozni régi épületrészek eltávolítását, vagy esetleg régi formájában helyreállíttatni valamely, már átalakított liftet, kaput, portált. Hamar bebizonyosodott, hogy jó módszer, ha a helyi lakosok Rádayt keresik meg az ügyükkel (betelefonálnak vagy írnak a szerkesztőknek): a televízió nyilvánosságának segítségével hatékonyan lehetett nyomást gyakorolni akár a hatóságokra vagy a kivitelezőkre is. Ráday egyébként nemcsak saját műsorába, de esetenként máshová – például *A Hét* című heti televíziós magazinba – is készített rövid riportokat notórius esetekről.²⁰ Olykor a lakók nemcsak Ráday segítségét vették igénybe, de a Fővárosi Tanács vezetőihez is elmentek.²¹ Ráday lobbitevékenysége más gyakorlati eredménnyel is járt. Olyan kezdeményezések is létrejöttek a műsor ösztönzésére, mint például a Kandeláber Gazdasági Munkaközösség, amely vállalta régi lámpaoszlopok felújítását, illetve újragyártását, és ezek üzembe helyezése ügyében az Elektromos Művekkel is sikerült eredményes tárgyalásokat folytatni.²²

Nem mellékes körülmény, hogy a műsor – legalábbis felirat formájában – a felújításokat végző vállalatokat, gmk-kat is megemlíttette, olykor a dolgozókat is név szerint.²³ Ez egyrészt a nézőközönség szemében is népszerű lehetett, másrészt hatalmi-kultúrpolitikai szempontból is erősítette a műsor legitimitását az egyszerű dolgozók szerepének kidomborítása révén.

Nem kellett hozzá sok idő, hogy az *Unokáink sem fogják látni* valóságos társadalmi mozgalmat indítson el. 1981-ben Ráday Mihály felhívást intézett

²⁰ Lásd például *A Hét* 1981. szeptember 22. In: Ráday 1988: I. 78.

²¹ Lásd például a Váci utca 25. számú ház liftjének esetét: a régi, szép liftet már lecserélték egy új egyenliftre, a régi liftrácsot szétvágták, amikor a lakók lobbizásának és a tévéműsornak köszönhetően sikerült helyrehozni és helyére visszaállíttatni a rácsot. A Garibaldi utca 4-ben zajló házfelújítás során Rádaynak megígérték, hogy bár a lift korszerű, félautomata vezérlésű lesz, meghagyják a mahagóni liftfülkét és annak ajtaját, és üvegakna helyett megtartják az eredeti rácsot (*A Hét* 1982. augusztus 1. In: Ráday 1988: I. 103).

²² *Unokáink sem fogják látni* 15. 1983. január 25. In: Ráday 1988: I. 121.

²³ *Unokáink sem fogják látni* 12. 1982. június 11. In: Ráday 1988: I. 96.

a nézőkhöz:²⁴ az erre vállalkozók fényképezzék a Népköztársaság útja (ma Andrássy út) épületeit, részleteit, illetve végezzenek helytörténeti kutatást. „Rendeten jelentkeztek, s indultak el megörökíteni képben és írásban a Népköztársaság [...] utat, házról, házra, s lett az így összegyűlt anyagból nagy sikerű kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban [...]”.²⁵ Az anyagból könyv is készült, *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez* címmel,²⁶ s ezzel útjára indult a kezdetben Ráday lakásában szerkesztett, majd néhány évvel később már az egyesület gondozásában megjelenő, hasonló címet viselő könyvsorozat.

„KI ELLEN AKARJÁK VÉDENI AZ ELVTÁRSÁK A VÁROST?” – AVAGY AZ EGYESÜLETALAPÍTÁS VISZONTAGSÁGAI

Az egyesület megalakulása sem váratott sokáig magára. Ám az alapítás körülményei – a tévéműsorhoz képest – már sokkal inkább tükrözték a hatalomnak a városvédő civil mozgalommal szembeni eredendő gyanakvását. Az *Új Tükör*-ben (azaz ismét nagy példányszámú, sokakhoz eljutó hetilapban) megjelent, *A városért* című vezércikkében²⁷ Ráday 1982 októberében jelentette be a Budapesti Városvédő Egyesület megalakulását.

Ám a párt- és tanácsi szervek részéről hamar az alapítók értésére adták, hogy az ötlet ebben a formában elfogadhatatlan. Az alapítást kezdeményező kilenc „összeesküvőt” berendelték a Fővárosi Tanácshoz, ahol is Kelemen Lajos, a Fővárosi Tanács egyik, 1969 és 1983 közötti elnökhelyettese azt a kérdést szegezte nekik, hogy mégis „ki ellen akarják védeni az elvtársak a várost?”²⁸ Azaz mi szükség van városvédő egyesületre? Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén is tárgyalták az egyesület kérdését, Rádaynak az *Új Tükör*-ben megjelent, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa iránt lelkesítő írását mintegy vádiratként lobogtatva. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságának elnöke ugyanolyan elutasítónan fogadta az ötletet, amikor két alapító, Ráday Mihály és Szöllösi Ferenc²⁹ újságíró felkereste őt.³⁰

Az alapítást övező konfliktusok a fővárosi szintnél is feljebb gyűrűztek. „Februárban jártunk már, amikor Ráday rám telefonált egy este” – emlékezett később Szöllösi Ferenc. „Aczél Györgynek írott levele nyomán Korom Mihály a pártközpontba hívatta az építési tárca vezetőit: a mellettünk szóló érvek mellett az utóbbiak nem tudták megvédeni állításait – lesz egyesület! Akkor lementem az

²⁴ Az *Unokáink sem fogják látni* első önálló adásában, 1981. november 13-án.

²⁵ Ráday 2010: 21.

²⁶ Berta–Ráday (szerk.) 1988.

²⁷ Ráday 1982.

²⁸ Idézi Ráday 2010: 11.

²⁹ Szöllösi Ferenc újságíró, szerkesztő, az *Esti Hírlap* munkatársa; a Budapesti Városszépítő Egyesület alapítása idején az *Esti Hírlap* Köz-tér című természet- és városvédő fórumának szerkesztője.

³⁰ Ráday 2010: 11; Ráday 2018: 4.

utcára, járkáltam a sötétben. Megkönnyebbültem, mert győztünk, de nem örültem, hiszen mi a fenének kellett egyáltalán harcolni?³¹

Az egyesület, mint azt a bevezetőben már említettük, végül csak kompromisszumok árán alakulhatott meg 1983 tavaszán. Egyrészt meg kellett változtatni az eredetileg tervezett nevet, és Budapesti Városvédő Egyesület helyett Budapesti Városszépítő Egyesület néven kellett engedélyeztetni a szervezetet. Másrészt az új egyesület elnöke formailag Stadinger István, a Fővárosi Tanács építési és közlekedési ügyekben illetékes másik elnökhelyettese lett; Ráday Mihály csak az egyik alelnök tisztét tölthette be, második alelnöknek pedig – Stadinger kezdeményezésére – Radó Dezsőt,³² a Fővárosi Kertészeti Vállalat akkori igazgatóját kérték fel³³ (akit a város iránt érdeklődő olvasók valószínűleg leginkább a *Budapesti parkok és terek* című alpmű szerzőjeként ismernek). Radó Dezső javasolta az egyesület titkári posztjára az akkoriban szintén a FŐKERT-nél dolgozó Vitkay Katalint, aki habozás nélkül igent mondott a felkérésre, és aki ezt a feladatot utána másfél évtizeden át betöltötte. Radó és Vitkay részvétele azt is jelentette, hogy a Városszépítő Egyesület kezdettől magának érezte a főváros zöld felületeinek, parkjainak, közösségi tereinek ügyét is, és kiállt azok védelméért. A környezetvédelem iránti elkötelezettség tehát az alapítástól kezdve összefonódott a városvédő egyesület egyéb céljaival.

A Budapesti Városszépítő Egyesület, mint arról a tanulmány elején már esett szó, nem az első ilyen jellegű egyesülés volt Magyarországon. Az ország más városaiban 1982 végére már tizenkét helyen működött városzépítő egyesület; több helyütt a helyi reformkori egyesületeket élesztették újjá.³⁴ Igaz ugyanakkor, hogy a budapesti egyesület megalakulása a vidéki egyesületekénél sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott.

A Budapesti Városszépítő Egyesület engedélyeztetésének folyamata ezért mintául szolgált, neki magának pedig precedensértéke volt más, később alakuló szervezetek számára. Már csak azért is, mert az új egyesület kapcsán többen is írtak, többek közt az *Élet és Irodalom*ba, az egyesületalakítási jog kérdésében, az értelmiség számára fontos fórumon tematizálva a kérdést.³⁵

A civil szervezetek, egyesületek az 1980-as években lényegében az 1949-es alkotmány gyülekezési és egyesülési jogra vonatkozó 65. paragrafus alapján működhettek Magyarországon. A társadalmi szervezetekről átfogó szabályozás azonban ezen túlmenően nem született, csupán az alkotmányban biztosított egyesülési jog részkérdéseit szabályozták egyes törvényerejű rendeletek, így

³¹ Szöllősi 2010: 180.

³² Radó Dezső (1923–2001), kertészmérnök, közgazdász, a Kertészeti Egyetem címzetes docense, 1984-ig a Fővárosi Kertészeti Vállalat igazgatója.

³³ Ráday 2010: 12. Stadinger és Radó ismeretségéről: Czaga (szerk.) 2010: 173. Stadinger István a későbbiekben számos téren segítette az egyesület működését; azonban 1989 januárjában lemondott elnöki tisztéről (Czaga [szerk.] 2010: 173).

³⁴ Ráday 1988: I. 112.

³⁵ Kolláth 1983a, 1983b; Kerekes–Halmi 1983.

például az 1981. évi 29. törvényerejű rendelet.³⁶ A gyülekezési és egyesülési jog átfogó törvényi újraszabályozására csak 1989-ben került sor (1989. évi III. törvény, illetve 1989. évi I. törvény, mely az alkotmány addigi, idevágó rendelkezéseit módosította), reakcióképpen a rendszerváltást megelőző évek sűrű eseményeire, demonstrációira, valamint az akkoriban alakuló nagyszámú új egyesületre és társadalmi szervezetre,³⁷ melyek egy része egyértelműen pártkezdemény volt, bár nem akként jegyeztették be őket.

Rádayék is a fenti jogi lehetőségekhez igazodtak. Az alapítók 1983. március 8-án ekképp jelentették be szándékukat írásban a Budapest Főváros Tanácsa VB Igazgatási Osztályának: „Alulírott budapesti lakosok több hónapos előkészítő megbeszélések után – a főváros párt-, tanács- és népfrontvezetőinek tudomásával – az 1981. évi 29. sz. törvényerejű rendelet 2. § /1./ bek. alapján bejelentjük, hogy a lakosság, a vállalatok és az intézmények körében kezdeményezni kívánjuk egy városszépítő egyesület alakítását: Budapesti Városszépítő Egyesület néven”.³⁸ Az egyesület céljainak rövid összegzése után az aláírók kijelentették, hogy „a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével összhangban álló céljaink elérésére az egyesület létrehozására irányuló szervezőmunkát” megkezdik. A dokumentumot Gáspár Tibor akkori fővárosi főépítész, Kelemen Lajos, a Fővárosi Tanács egyik elnökhelyettese, dr. Nagy Károly ügyész és Ráday Mihály írták alá.

Formailag és retorikailag tehát az alapítók igyekeztek mindenben megfelelni a kényszerítő realitásoknak, ugyanakkor pedig kihasználni a jogi lehetőségeket és az ügyükben viszonylag elfogadónak mutakozó politikai légkört.

Az egyesület iránti élénk lakossági érdeklődés nyilvánvalóvá tette: Budapest számos polgárában él az igény arra, hogy valamilyen szervezett formában tegyen valamit szűkebb lakóhelyéért. Nyilván a több évtizedes tehetetlenség érzése is közrejátszott ebben; a szocialista rendszer centralizált, paternalista várospolitikájában és várostervezési gyakorlatában a helyi lakosoknak évtizedekig alig jutott szerep, és gyakran voltak kénytelenek tétlenül nézni az építészeti, környezeti értékek pusztulását, az épületek és közterek elhanyagolását, a kíméletlen átalakításokat, a lakóhelyükön folyó új beruházásokat és építkezéseket, úgy, hogy a tiltakozásra vagy az ügyek befolyásolására semmiféle lehetőségük nem nyílt. Az ennek kapcsán felgyült feszültség és tettvágy sarkallhatott sokakat arra, hogy a városvédő mozgalomhoz csatlakozzanak. „A megalakulás utáni első napokban hatalmas érdeklődés nyilvánult meg az egyesület iránt” – írta később Vitkay Katalin. „Az irodában, ahol egyelőre még egyedül voltam, igazából sohasem vol-

³⁶ 1989. évi 29. számú törvényerejű rendelet. Az egyesületekről szóló 1970. évi 35. sz. törvényerejű rendelet módosításáról és egységes szövegéről.

³⁷ „Az 1989. évi I. törvény módosította az alkotmánynak a gyülekezési és egyesülési jogra vonatkozó rendelkezéseit; és ezzel egyidejűleg elfogadták a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvényt” (Alkotmányjog 2005: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/alkotmányjog/ch07s04.html> – utolsó letöltés: 2018. július 5.); továbbá Halmi 1990: 97–107.

³⁸ A dokumentum fakszimilije: Czaga (szerk.) 2010: 155.

tam egyedül. Megállás nélkül jöttek a jelentkezők, az újabb és újabb önkéntesek, a gyakran ülésező, neves személyekből álló vezetőség pedig létrehozta a szakmai bizottságokat. A tagok igényei azonban ezen már túlmutattak: egyre több csoport alakult meg spontán.”³⁹

A CENZÚRA FÉLRENÉZ? AVAGY A BUDAPESTI VÁROSSZÉPÍTŐ EGYESÜLET TEVÉKENYSÉGE ÉS MEGÍTÉLÉSE 1983 ÉS 1990 KÖZÖTT

A különféle csoportok vagy területi, vagy tematikus alapon alakultak meg. Így jött létre például a Promontor-Tétényi Csoport, a Belvárosi Csoport, a Józsefvárosi Csoport, a Terézvárosi Csoport, az Erzsébetvárosi Helytörténeti Klub, a Kőbányai Csoport és így tovább; ezenkívül számos tematikus csoport: például a Fotós Csoport, az Utcanév Csoport, a Közlekedési Csoport, a Városépítészeti Csoport, a Templomtörténeti Csoport, a Díszüveges Csoport vagy a Várostörténeti Csoport.⁴⁰ A területi csoportok elsődlegesen a veszélyeztetett régi értékek, épületek, épületrészletek, helyszínek dokumentálásával és bemutatásával foglalkoztak, valamint igyekeztek minél többet tenni azok tényleges megmentéséért: lobbiztak a helyi tanácsnál, szervezték a felújítást-restaurálást, valamint, ha kellett, tagjaik révén maguk is tevőleges részt vállaltak a felújítási munkákban.

Az első években részvételükkel sikerült például restaurálni, illetve rekonstruálni olyan kivételes értékű, a régi Pest-Buda hangulatát őrző egyházi emléket, mint a Tabán lebontása idején megrongálódott és csonkán maradt egykori tabáni kőkereszt⁴¹ vagy a Horváth-kertben álló Nepomuki Szent János-szobor;⁴² megmenteni és felújítani a ma már ipari műemlék besorolású lakitelki adótornyot;⁴³ vagy helyreállíttatni a Gresham-palotában található úgynevezett Kosuth-ablakot, a magyar szecesszió üvegművészetének egyik remekét,⁴⁴ hogy csak néhány kiragadott példát említsünk.

A szakcsoportok egy része, és ezáltal az egyesület ugyanakkor olyan dolgokkal is foglalkozott, amelyek nyilvánvalóan a tűréshatárokat feszegették. Szorgalmazta például az olyasfajta civil kontroll megteremtését, amire akkoriban jogilag még nemigen volt lehetőség. A Városépítészeti Csoport révén a tagok például megismerhették Budapest általános rendezési tervét még azelőtt, hogy a tervet 1985-ben hivatalosan jóváhagyták volna.⁴⁵ A Városszépítő Egyesületen belül a Városépítészeti Csoport kifejezetten az ilyen tervek megvitatására, véleményezésére alakult; tehát korai formában már a civil véleménynyilvánítás jogát igye-

³⁹ Vitkay 2010: 27.

⁴⁰ Az összes csoportot megadja: Czaga (szerk.) 2010: 5–6.

⁴¹ Ráday 2010: 13.

⁴² Vitkay 2010: 33.

⁴³ Vitkay 2010: 27–28.

⁴⁴ Mester 2010: 71.

⁴⁵ Buzna 2010: 75.

kezett érvényesíteni egy olyan korszakban, amikor ez hivatalosan még csak igen korlátozottan volt lehetséges. (Formailag először az 1997-es építési törvény – 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről – biztosította az érintett lakosságnak, illetve a civil szervezeteknek azt a jogát, hogy a lakóhelyükre vonatkozó városrendezési terveket megismerhessék.)⁴⁶ Megjegyzendő azonban, hogy az 1980-as évek közepén már a párt- és tanácsi szervek sem zárkóztak el teljesen a lakossággal folytatott párbeszédetől, legalábbis helyi rendezési ügyekben; az ekkor meghirdetett úgynevezett „nyílt várospolitikai” jegyében már volt arra precedens, hogy városrehabilitációs, tömbrehabilitációs projektek előkészítése során – például a VII. kerületben – a hatóságok lakossági fórumokon tájékoztassák a helyieket, és lehetőséget adnak nekik problémáik, kérdéseik megvitatására.⁴⁷

Ugyancsak a határokat feszegette az Utcanév Csoport, amely részben a történelmi utcanévvel (köztük a Rákosi- és Kádár-rendszerben lecserélt, 1948, illetve 1945 előtti közterület-elnevezések kutatásával), részben pedig az új utcák névadásának véleményezésével foglalkozott. Az egyik alapító, Del Medico Imre visszaemlékező írásában nem is hagyott kétséget afelől, hogy 1980-as évekbeli tevékenységüknek politikai felhangjai voltak:

„Demokratikus államrend keretei között semmilyen szervezetben nincs szükség a címben megnevezett csoportra [ti. az Utcanév Csoportra – Sz. E.], hiszen magától értetődően nyílik lehetőség a szabad véleménynyilvánításra az olyan kérdésben is, mint egy közterület elnevezése valakiről vagy valamiről. Nem így a diktatúrában. Ezért volt sokak számára meglepő, és sokaknak nem tetsző, hogy amint megalakult a Budapesti – hatósági kényszernek engedve akkor még – Városszépítő Egyesület 1983-ban, azonnal létrejött Utcanév Csoportja is.”⁴⁸

Jelentős fegyvertény volt tehát, amikor a Fővárosi Tanács VB által felállított, a közterület-elnevezések véleményezésére és az utcanévváltozások kezdeményezésére alakult bizottságba a Városszépítő Egyesület is delegálhatott tagot. A bizottság munkájában számos testület vett részt delegáltja révén: így például a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti, valamint Népművelési Osztálya, a Budapesti Történelmi Múzeum, a Párttörténelmi Intézet stb. A Fővárosi Tanács VB – mely 1950-ben az utca- és térelnevezések terén az 1949-ben megszüntetett Fővárosi Közmunkák Tanácsa jogkörét örökölte – egyébként nem az 1980-as években állította fel ezt az utcaelnevezési bizottságot, hanem már jóval korábban, 1957-ben, és az abba tagokat delegáló intézmények köre is akkor alakult ki.⁴⁹ Az 1980-as évek végén

⁴⁶ Buzna 2010: 75.

⁴⁷ Lásd például a VII. kerületi tömbrehabilitációs munkálatok előkészítését (Szívós 2014: 47–52).

⁴⁸ Del Medico 2010: 64.

⁴⁹ Takáts 1985: 303. Utcanévbizottság már a Fővárosi Közmunkák Tanácsa idején, a két világháború közötti korszakban, illetve 1945 és 1948 között is működött; pontosan ehhez a gyakorlat-

azonban a tréfásan csak „jelképbizottságnak” nevezett testület nemcsak utcanevekkkel, hanem számos más szimbolikus kérdéssel is foglalkozni kezdett: Ráday Mihály kezdeményezésére például a Budapest díszpolgára cím visszaállításával, a főváros címerének és zászlójának kérdésével, az utcanévtáblákon a városrészek neveinek szerepeltetésével. „Azzal, hogy az Egyesület Utcanév Csoportja ebbe a testületbe delegálhatta képviselőjét” – summázta Del Medico Imre – „rés keletkezett azon a falon, amely a közvéleményt a fővárosi ügyekbe való beleszólástól elválasztotta.”⁵⁰ A Budapesti Városépítő Egyesület helyi csoportjainak egyik kiemelt tevékenysége volt a dokumentáció és a helytörténeti kutatás, amelynek összjegyzései az egyesület saját kötetiben láttak napvilágot. Az *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez* (1982, második kiadás: 1988) megjelenését és a kötet alapjául szolgáló kiállítást követően a fotós csoport Belső-Terézvárosban gyűjtött, fényképezett anyagából 1983-ban szintén a Budapesti Történeti Múzeumban rendeztek kiállítást; ezt azután még számos hasonló követte.⁵¹ Azután sorra jelentek meg a helytörténeti kötetek is: például az *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez* (1983), az *Adalékok a Belső-Terézváros történetéhez* (1984), az *Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez* (1985) és az *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez* (1986).⁵²

Az *Adalékok...* sorozat kötetei minden tekintetben kollektív alkotások voltak. Egy-egy, részben helyi kötődésű civilekből álló kutatócsoport tagjai dolgozták fel az egyes házak, épületek történetét; a házleírásokat a kötetek utcanévvel, házszámmal és az adott írás szerzőjének nevével együtt közzé tették. Az építészeti jellemzőket a szerzők nem egy esetben nagyon szakszerűen foglalták össze, és az általuk használt terminológia művészettörténeti jártasságukról tanúskodott; más-

hoz kívánt visszatérni a Fővárosi Tanács VB, amikor – szakítva a Rákosi-korszak diktatórikus, kizárólag adminisztratív módon vezérelt közterület-elnevezési gyakorlatával – 1957 októberében úgy döntött, hogy visszatér a testületi döntéshozatalhoz, és ismét megalakítja az utcanév-elnevezési bizottságot. A bizottság 1957 novemberében alakult meg (Takács 1985: 303). Tagjai közé kerültek többek között a következő intézmények képviselői: az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága, az Irodalomtörténeti Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti, valamint Népművelési Osztálya és Közlekedési Igazgatósága (Takács 1985: 314, 68. lábjegyzet). 1960-tól a bizottság elé kerülő javaslatokat tíz szerv és intézmény véleményezte; ezek egy részének képviselői korábban tagjai is voltak az utcanév-bizottságnak. A véleményezők köre 1960-ban a Párttörténeti Intézettel, a BM Budapesti Főkapitánysággal, a Postával, a Budapesti Történeti Múzeummal és a Fővárosi Levéltárral bővült (Takács 1985: 314, 70. lábjegyzet).

⁵⁰ Del Medico 2010: 64. Később az Utcanév Csoport és a főváros kapcsolata más módon is intézményesült. Mészáros György, az Utcanév Csoport egyik tagja az évek során oroszlánrésztt vállalt a rendszerváltás után megjelent, a tömeges utcanévváltozások miatt nélkülözhetetlen kézikönyv, a *Budapest teljes utcanévlexikona* anyagának összeállításában; Mészáros az akkor már fővárosi közgyűlési képviselő Ráday kérésére került át az egyesületből a városházára (Buzamészáros–Ráday 1998: 12).

⁵¹ A *Belső-Ferencváros múltja és jelene* című fotókiállítás az Iparművészeti Múzeumban 1986. június 6-án; a belső-erzsébetvárosi fotókiállítás 1984. április 6-án stb. (Otruba 2010: 63).

⁵² Berta et al. 1982; Berta–Ráday (szerk.) 1988; Szabó–Pap (szerk.) 1983; Bernáth–Heindrichné (szerk.) 1984; Szabó–Pap (szerk.) 1985; Szabó–Pap (szerk.) 1986.

kor inkább az összbenyomásra, a fennálló állapot leírására koncentráltak, vagy kifejezetten a lakókra, az emberi történetekre helyezték a hangsúlyt. Magyarán mindegyik közreműködő a maga módján értelmezte a feladatot, aminek eredményeképp heterogén, de színes és adatgazdag kötetek születtek.

Az épületleírások alkalmával a szerzők gyakran ütöttek meg kifejezetten kritikus hangot az épületek állapotával, a fenntartás hiányosságaival, a tanácsi kezelésből fakadó gondatlansággal kapcsolatban.

„Az épület jellegzetesen szomorú példája a sortatarozások formális megoldásának, amikor a tatarozás nem terjed ki másra, mint az utcai homlokzat átfestésére. Ennek következtében teljesen elmaradt az épület erkölcsi elavultságának megszüntetését és eredeti rendeltetési céljának megfelelő visszaalakítását célzó minden átépítési munka. Rendkívül nagy a kontraszt az épület első emeletének magasságában, a Rákóczi út–Szentkirályi utcai sarokrészen álló díszes, vizuális környezetét alkotó külső homlokzat, valamint az épület teljes elhanyagoltságát kifejezésre juttató két belső udvar műszaki állapota között.”⁵³

Egy másik kötetben olvashatjuk a következő részletet: „A ház belül meglehetősen elhanyagolt és piszkos képet mutat, mindenütt szerelések és átalakítások egyáltalán nem leplezett nyomai. Az udvarra eddig még nem telepítettek alumínium bódékat, de fákat sem.”⁵⁴ Vagy megint egy másik helyen:

„A ház elhanyagoltságára jellemző a kovácsoltvas kapu állapota; a lengőajtók leszerelése javítás helyett; a padlástér beépítésekor a vakolatlanul maradt falrészek; a lépcsőházban a szürkemárvány oszlopoknál a kovácsoltvas levél-rózsák közül már alig van sértetlen, számos rózsza oszlopba rögzítése hiányzik és ezeket a gondatlan lakók össze-vissza görbítették. A Kürt utcai oldalon a konvektorok szerelésekor tönkrementek a díszítések, a bádogozások is lassan deformálódtak. A háborús sérüléseket még nem javították ki.”⁵⁵

A házakat feltérképező városvédők, miközben a rejtett és védendő értékeket keresték, igen gyakran készítettek interjút a házak legrégebben ott élő lakóival. Az interjúkra is épülő, nemegyszer azokból is idéző összefoglalások azonban számos tabut sértettek azzal, hogy agyonhallgatott, a hivatalos diskurzusban nem tematizálható vagy negatív megítélésű témákról szóltak egészen nyíltan. Az *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez* című kötet interjúalanyai és szerzői például azonkívül, hogy számos történetet őriztek meg a házak egykori lakóiról és azok sorsáról, sűrűn szóltak a gettóról és a zsidóüldözésről is, egyáltalán nem kerülve a zsidó szó használatát – melyet a szocializmusban a hivatalos diskurzus

⁵³ Rákóczi út 19. (Szentkirályi utca 2.) Írta Kocsis Ferenc és Kocsis Ferencné. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 259–260.

⁵⁴ Dohány utca 28. Írta Rák József. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 112.

⁵⁵ Kertész utca 37. Írta Mattyasovszky Zsolnay Tamás. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 170–171.

kínosan igyekezett kerülni, s amely helyett eufémizmusok széles skáláját vonultatta fel az „üldözöttek”-től a „fasizmus áldozatai”-n át a „sárgacsillagosok”-ig. „A fasizmus áldozatai” címszó alatt ráadásul többnyire összemosták a zsidó származásuk miatt üldözött vagy megölt embereket a politikai okokból kivégzettekkel és a háború civil, nem zsidó áldozataival. Ebben a kontextusban, 1983-ban meglehetősen szókimondóan hatottak nyomtatásban az olyan mondatok, mint: „Az épület negyvenháromban⁵⁶ csillagos ház lett, és akkor ültem seggre, mert aki-ről azt hittem, hogy keresztény, az mind zsidó volt.”⁵⁷ Ugyanilyen kendőzetlenül jelent meg a szövegekben a kivándorlás témája, beleértve az 1956-ban disszidáltak történeteit – a rendszer egy másik szigorú tabutémáját. Mai szemmel nézve ezek az interjúrészletek mind megformálásukban, mind tartalmukban erősen emlékeztetnek a 2000-es évek helyi oral history interjúira,⁵⁸ és nem is fér hozzá kétség, hogy a Városszépítő Egyesület adatgyűjtő önkéntesei a maguk módján az erzsébetvárosi, illetve általában a budapesti vonatkozású oral history úttörői közé tartoztak. A kérdés csak az, hogy nem tűnt fel semmiféle hatásának, milyen narratívák olvashatók ezekben a kötetekben.

Az *Adalékok...* sorozat házleírásai más tekintetben sem voltak rendszerkonform írások. Nemegetszer jelent meg bennük például a magántulajdon és a kollektív tulajdon szembeállítására úgy, hogy a házak jó állapotát egyértelműen a magántulajdonnal hozták összefüggésbe, míg a végzetes leromlottságot az állami tulajdonnal és tanácsi kezeléssel.

„Az elzárkózás okára a bejárati előtérbe visszajutva a Hirdetőtábla felhívása ad magyarázatot: a ház társas tulajdonban van. Így már rögtön érthetővé válik a belépés óta mindenütt tapasztalható feltűnő tisztaság és az előtérben, az udvarra vezető részen található szőnyegek (jó állapotúak!), amelyekkel a mai bérházakban szinte sehhol sem találkozhatunk.”⁵⁹

A magántulajdon – így a lakástulajdonosok közössége által fenntartott társasház – előnyeinek kihangsúlyozása persze 1985-ben már nem volt akkora eretnokség, hiszen egyrészt az öröklakás mint tulajdonforma sosem tűnt el egészen Budapesten, az 1950-es és 1960-as években sem,⁶⁰ és az 1980-as évek kifejezetten gyakorivá váltak a szövetkezeti társasházak; másrészt 1983-tól kezdve már az első lakásprivatizációs kísérlet is megindult, igaz, egyelőre mérsékelt érdeklődést kiváltva. Ez a kezdeményezés szándékai szerint már ugyanazt célozta, amit

⁵⁶ Az adatközlő nyilván rosszul emlékezett, hiszen a csillagos házak létrehozására 1944 júniusában került sor.

⁵⁷ Szabó-Pap (szerk.) 1983: 86.

⁵⁸ Lásd például Matern 2009; Szívós 2014.

⁵⁹ Szentkirályi utca 23. Írta Szabó-Pap Krisztina. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 317.

⁶⁰ A lakóingatlanok államosításáról szóló 1952. évi 4. törvényerejű rendelet idevágó 1. és 2. §-a csak a tulajdonos által nem lakott, jövedelemszerzés céljából bérbe adott öröklakásokat államosította. Szövegszerűen: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. A Minisztertanács Hivatala, Budapest, 1953, 84–86.

később, az 1994-es ingatlanprivatizációs törvény utáni tömeges lakásprivatizáció: a régi építésű házak fenntartásának és rendben tartásának feladatait a létrejövő tulajdonosi közösségekre hárította volna, ezzel burkoltan elismerve, hogy ha a lakók személyes tulajdonuk révén érdekeltté válnak, akkor hatékonyabban fogják karbantartani, és hamarabb fogják felújítani az elavult épületeket.⁶¹

Az igazság kedvéért a szépen sikerült felújítások, épségben maradt, megóvott értékes épületrészletek példáiról is beszámoltak a kötetek amatőr helytörténész közreműködői. „Mint egy ékszerdoboz, úgy csillog ez az újonnan felújított épület az utca többi háza között” – írta például egyikük a Holló utca 4-ről, Goldziher Ignác egykori lakóházáról.⁶² Mint ahogy a lakók megható igyekezetéről is, amellyel sok helyütt mégiscsak próbálták elérhetővé tenni a leromlott állapotú házakat: virágok kihelyezésével és gondozásával, az udvaron növények ültetésével: „van valami megható e régi pesti bérházak lakóinak görcsös lokálpatriotizmusában, ahogy megpróbálnak szépséget és lakályosságot varázsolni oda, ahol már nincs.”⁶³

De az állami lakóház- és lakástulajdonnal szembeni kritikánál még kevésbé rendszerkonform szellemet tükröztek azok az írások, melyekben a polgári korszakot, sőt kifejezetten a régi, úri világot ábrázolták igen pozitívan, teret engedve a nyilatkozó helybeliek nosztalgikus emlékeinek. „Hát, ha valaki, én igazán elmondhatom, hogy az életem ennek a háznak a regénye” – vallotta egy interjúban a VIII. kerületi Reviczky u. 5. számú ház házmestere.

„1902-ben születtem Bonchidán, Kolozs megyében, szegényparaszt családból. Emi-nens tanuló voltam, de otthon sok volt az éhes száj, édesapám meg a háborúban, hát elszegődtem lovásznak a Bánffy-birtokra. Sokat dolgoztam, jól dolgoztam, így 1922 januárjában Bánffy György gróf úr magával hozott Pestre. Mindjárt ebbe a lakásba költöztem, nem is kíváncsoztam én innen soha máshová. Akkoriban az 5. és 7. számú ház is a méltóságos úréké volt. A 7-ben bérlőket tartottak, magas rangú katonatisztek, jómódú polgárok, orvosok, papok laktak itt. Ez az épület ezzel szemben egészen 1935-ig kizárólag a Bánffyak hajléka volt. Én afféle portásként, házmesterként működtem, de ha kellett, elláttam az urak körüli szolgálatot is. Dicsekvés nélkül mondhatom: igen jól, hiszen amikor György úr 1929-ben meghalt, a fiának, Miklós grófnak eszébe sem jutott megválni tőlem.”⁶⁴

Azon nincs mit csodálkozni, hogy az egykori portás és grófi alkalmazott nem tett tanúságot túlzottan sok proletár osztályöntudatról, és meleg szívvel emlékezett meg egykori munkaadójáról. Azon annál inkább, hogy ez a szöveg 1985-ben nyomtatásban megjelenhetett – a belív tanúsága szerint a VIII. kerületi Hazafias Népfront Helytörténeti Csoportjának lektorálásában.

⁶¹ Lampel–Lampel 1998: 40.

⁶² Holló utca 4. Írta Boczkó Attila. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 113.

⁶³ Klauzál tér 12. Írta Balogh Éva. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 195–196.

⁶⁴ Reviczky utca 5. Írta Farkaslaky Erzsébet. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 271.

Más helyütt a Tanács körút (ma Károly körút) 1. szám alatti bérházzól a következőket olvashatjuk:

„Az épületet svédek építették, és az akkori idők minden luxuskellékével el volt látva. A bronz kaput állandóan zárva tartották, és portás őrizte a lakók nyugalmát. [...]

A ház vörös márvánnyal díszített lépcsőházát bordó plüss szőnyeg borította. [...] Az épületben általában ötszobás lakások voltak, ezenkívül néhány kétszobás garzonlakást is kialakítottak. A ház lakóinak többsége iparmágnás (pl. Goldberger), bankár, orvos, mérnök, ügyvéd, azaz az akkori pénzarisztokrácia volt. Az épülethez kert is tartozott, mely közös volt a Rákóczi u. 2. és 4. sz. házával. Itt a város közepén sétautak, szökőkút, árnyat adó fák, gondozott pázsit szolgálta a lakók kényelmét. A földszinten az üzletek portáljának bronzból készült díszkerete volt, amit sajnos mára már olajfestékkel fedtek be.

A felvonók közül a teherlift már nem üzemel, a személyszállító liftet teljesen kicserélték, »modernizálták«.

A lakásokat átalakították, leválasztották, egy sem maradt meg eredeti formájában. A félemeletet beépítették. A szép kertnek már csak romjai látszanak.

A ház mai képe – sajnos – már csak egy-két részletében őrzi a valamikori szebb napokat.”⁶⁵

Mindez nyomtatásban látott napvilágot 1983-ban, abban az évtizedben, amikor például a Hanák Péter szerkesztette *Polgári lakáskultúra a századfordulón* című kötet nem jelenhetett meg az MTA Történettudományi Intézet gondozásában, mert az ilyen témájú kutatásokat sem tudománypolitikai szempontból nem ítélték kívánatosnak, sem kiadáspolitikai szempontból nem támogatták.⁶⁶

Mindezek alapján a Városszépítő Egyesülettel kapcsolatban is indokolt feltenni ugyanazt a kérdést, amit a televíziós műsor kapcsán fentebb már feltettünk: miért engedték vajon ilyen háborítatlanul működni a Városszépítő Egyesületet, és megjelenni annak kiadványait?

Az első és legáltalánosabb magyarázatként talán az épített örökséghez, a történelmi városnegyedekhez való megváltozott viszony kínálkozik. Míg az 1960-as éveket és az 1970-es évek első felét egyértelműen a technokrata várostervezés dominanciája jellemezte, a stílusideálok terén pedig a modernizmus és a funkcionalizmus dominált, az 1970-es és 1980-as évek fordulójára fokozatosan bekövetkezett a történelmi építészet újraértékelése és újrafelfedezése. Az 1970-es évek közepe óta folytak Magyarországon a városrehabilitációs, városközpont-rehabilitációs projektek előkészületei, amelyek az évtized végére egyértelmű politikai támogatást is kaptak: 1978-ban már párthatározat mondta ki, hogy a történelmi

⁶⁵ Tanács krt. 1. Írta: Kátai Gabi és Csafkó Éva. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 333.

⁶⁶ Hanák 1992: 12.

városrészek védelme, megújítása ugyanolyan fontos (köz)feladat, mint az új lakó-nyedek építése.⁶⁷

Az általános politikai légkör és az épített örökséghez való viszony változása mellett más okok is közrejátszottak abban, hogy a Budapesti Városszépítő Egyesület (akárcsak a többi, Magyarországon működő hasonló szervezet) viszonylag enyhe megítélés alá esett. Egyrészt Ráday tévéműsorának népszerűsége és nézettsége mind a budapesti egyesület, mind pedig az újonnan alakult vidéki egyesületek működésére kihatott, azoknak egyfajta védelmet jelentett; másfelől a média általi elismertség határozott legitimitással ruházta fel a városvédő mozgalmat nemcsak Budapesten, hanem Magyarország-szerte.

Nem mellékes körülmény az sem, hogy a városvédő civil mozgalom nem volt kimondottan szubverzív; nem kérdőjelezte meg nyíltan a fennálló egypártrendszer alapjait, és explicit céljai között nem szerepelt a politikai struktúra átalakítása. Persze a civil öntudat, a civil társadalom erősítése révén nagyon is ellensúlyt képezett, és a tévéműsorra is támaszkodva az állampolgári, közösségi érdekérvényesítés lehetőségeit kereste és találta meg. Ezzel együtt a Budapesti Városszépítő Egyesületet a párt- és állami szervek a jelek szerint nem ítélték a fennálló rendre nézve veszélyesnek, ellentétben a demokratikus ellenzék tagjai által létrehozott olyan szerveződésekkel, mint amilyen például a Szegényeket Támogató Alap (SZETA, 1979), a Dialógus Békecsoport (1982) vagy később a Duna Kör (1984) volt.

A Városszépítő Egyesület céljai és tevékenysége nem álltak ellentétben azokkal a honismereti, helytörténeti tevékenységformákkal sem, amelyeket a rendszer is régóta támogatott. Ezek közé tartoztak például a helyismereti vetélkedők, amatőr kutatások, amelyek iskolai keretek között, az úttörőmozgalom és a KISZ égisze alatt folytak; a Hazafias Népfront is jó néhány helytörténeti kört működtetett. Sőt, mi több, helytörténeti klubok, körök alakulhattak már korábban is, akár évtizedekkel a Budapesti Városszépítő Egyesület előtt. M. Szűcs Ilona említi például A Budapesti Városvédő Egyesület Józsefvárosi Csoportjával kapcsolatban, hogy a csoport

„az 1962-ben megalakult Józsefvárosi Helytörténeti Kört” tekintette „elődjének, azt a kört, amelyet [annak idején] Grünwalsky Károly evangélikus lelkész és Szakács Ottó főmérnök szervezett, és amelynek kiállítóhelyiségében rendszeresen bemutattuk Józsefváros nevezetességeit, íróit, költőit, múltat felidéző városfotóit, és ahol a klubnap-sorozat keretében a kerületi évfordulókhöz kapcsolódó előadásokat, vetítéseket szerveztük”.⁶⁸

Amikor 1982 őszén megjelent az *Új Tükör*-ben az a vezércikk, amelyben Ráday Mihály bejelentette a budapesti egyesület megalakulását, addigra Magyarország más városaiban már tizenkét helyen működött városszépítő egyesület.

⁶⁷ Az MSZMP KB PB határozata a főváros fejlesztésének további feladatairól, 1978. május 30. In: Vass (szerk.) 1983: 795–796.

⁶⁸ M. Szűcs 2010: 78.

1981-ben zajlott le Szombathelyen a Városszépítő Egyesületek I. Országos Találkozója, 1982 szeptemberében pedig Kaposvárott a második; 1982 októberében a Honismereti-Helytörténeti Körök Országos Tanácskozására is sor került.⁶⁹ 1986-ban egyébként megalakult a mozgalom országos szervezete, a Város-, Községvédő és -Szépítő Egyesületek Szövetsége is.⁷⁰

Ami a Városszépítő Egyesület köteteiben megjelent szövegeket illeti, azokban – mint a korábbi idézetek is mutatják – valóban jócskán találhatott volna kifogásolnivalót bármely cenzor. Azonban nyílt és egyértelmű cenzúra nem működött Magyarországon a késő Kádár-korban,⁷¹ és a kiadványok sorsa gyakran azon múlt, hogy milyen keretek között, milyen kiadásban jelentek meg, illetve kihez kerültek jóváhagyásra. Az *Adalékok...* sorozat kötetei talán azért nem vonták magukra a hatóságok figyelmét, mert kis példányszámban, sokszorosított formában adták ki őket (egy részüket a Hazafias Népfront égisze alatt), és mint ilyenek, nem mentek keresztül a könyv- és lapkiadás szokásos ellenőrző mechanizmusain. Jellegükből fakadóan nem jutottak el tömegekhez, és ezzel a hatóságok is tisztában voltak. Emellett pedig a helytörténeti kötetek az akkori szamizdat folyóiratokhoz, például a *Beszélő*höz (1981–?) , a *Demokratához* (1986–89), a *Hírmondó*hoz (1983–88)⁷² és más, nem ellenőrzött kiadványokhoz képest nem érintették explicit módon a politikai rendszer jellegét. Legfeljebb áttételesen, az állami tulajdonból fakadó jelenségek bírálatán keresztül; ez a terület azonban addigra már a hivatalos politika számára is a reform terepe volt. Az állami-tanácsi lakásállomány nagyobb arányú magánkézbe adása (tanácsi bérlők általi megvásárlása), mint arról fentebb már esett szó, már az 1980-as évek elején a fenn tartási gondok megoldásának egy, a párt- és kormányzervek által is fontolóra vett, lehetséges útjaként merült fel.

A TITKOSSZOLGÁLATI MEGFIGYELÉS KÉRDÉSE

Logikusan merül azonban fel a kérdés, hogy vajon tényleg annyira ártalmatlannak tartotta-e a hatalom a városvédő mozgalmat. Mint alulról szerveződő, civil kezdeményezésre létrejött szervezetet, figyelték-e a Budapesti Városszépítő Egye-

⁶⁹ Ráday 1988: I. 112.

⁷⁰ A Város-, Községvédő és -Szépítő Egyesületek Szövetségének elnöki tisztét 1986-tól S. Hegedűs László, 1990-től Ráday Mihály töltötte be. A név később Város- és Faluvédők Szövetségére változott. A szövetség Hungaria Nostra néven 1991-től az Europa Nostra nemzetközi szervezet tagjaként működik.

⁷¹ A *Túlpartról* című kötet körkérdésére adott, 1979-ben megjelent válaszokat elemezve írja Csizmadia Ervin: „A nyílt cenzúra intézményrendszerének és követelményrendszerének hiánya éppen a létező Kádár-rendszer természetéből következik. Nagy András (15. válaszoló) ezt úgy fogalmazta meg, hogy »a hivatalos cenzúra hiánya része annak a megszóvegezetlen társadalmi szerződésnek, ami a hatalmi elit felvilágosult képviselői és az értelmiség (potenciálisan) vezető rétegei között jött létre Magyarországon«” (Csizmadia 1995: 123).

⁷² A szamizdat folyóiratok indulását, megjelenésük időtartamát említi Romsics 2003: 24–26.

sületet titkosszolgálati eszközökkel? Megfigyelés alatt álltak-e vajon az egyesület vezetői, tagjai, tisztségviselői személy szerint? És ha igen, pontosan miért, milyen tevékenységükkel összefüggésben?

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) folytatott kutatás⁷³ alapvetően megerősítette azt a feltételezésemet, hogy az egyesület egyes vezetőit és tagjait figyelték. Csakhogy lényegében nem városvédő tevékenységük, hanem más jellegű aktivitásuk miatt.

Az itt őrzött iratok közül többen is felbukkan Ráday Mihály neve. Az előkerült akták arra nem utalnak, hogy Rádayt a Városszépítő Egyesületben személy szerint figyelték volna, vagy hogy ráállítottak volna valakit. Neve egyes esetekben másokkal összefüggésben merül fel (ilyenkor tehát nem ő a megfigyelt célszemély); más esetekben pedig róla jelentenek, de nem városvédő, hanem más tevékenysége miatt.⁷⁴

Ráday állambiztonsági dossziéját az iratanyag tanúsága szerint 1984-ben nyitották meg.⁷⁵ Egy 1984-es napi operatív információs jelentésben azzal összefüggésben bukkan fel a neve (mint „R. Mihály operatőr”), hogy a bős–nagyvarosi vízlépcső ellen aláírásgyűjtő akciót indított Vargha Jánossal együtt (őt az irat „V. János szerkesztő”-ként említi).⁷⁶ Vargha János biológus, újságíró, szerkesztő a vízlépcső elleni tiltakozó mozgalom egyik kezdeményezője és vezetője volt; nevéhez fűződött a Duna Kör megalapítása is. „Az aláírásgyűjtésre közreadott felhíváshoz” – számol be róla a titkos jelentés – Rádayék „csatoltak egy részletes »tájékoztatót« a vízlépcsőrendszer »hátrányairól és várható káros következményeiről«, valamint egy bibliográfiát a magyar sajtóban 1979 óta megjelent, a témával foglalkozó írásokról”. Az aláírásgyűjtők, folytatja a jelentés, „azt tervezik, hogy az aláírt tiltakozásokat elküldik az országgyűléshez, a kormányhoz, és elviszik az MTA elnökéhez. Közölték a hírforrással, hogy az Almási [sic] téri szabadidőközpontban március 6-án előadás hangzik el a témában.”⁷⁷ Figyelemre méltó, hogy az idézett egyik jelentés a „Belső ellenséges elemek tevékenysége” címet viselte; a vízlépcső elleni aláírásgyűjtő akció tehát a Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek szemében a fennálló államrend elleni cselekedetnek minősült.

1985-ben több napi operatív információs jelentésben is említik Rádayt. Ebben az évben zajlott le az első olyan parlamenti választás, amelyet az 1983. évi választójogi reform alapján tartottak. A reform lehetővé tette a kettős jelölést, és növelni kívánta a lakosság szerepét a parlamenti képviselőjelöltek állításában: az

⁷³ A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Szőnyi Tamásnak, az ÁBTL munkatársának a kutatás során nyújtott felbecsülhetetlen segítségéért.

⁷⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a Rádayval kapcsolatos összes akta bekerült az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. Csak azok az iratok kerültek be oda, amelyeket a nemzetbiztonsági szervek átadtak az ÁBTL-nek. Mivel az iratok nagy részét nem adták át, elképzelhető, hogy Rádayt személy szerint is figyelték, csak ennek anyaga – pl. ügynökjelentések – nem érhető el az ÁBTL-ben.

⁷⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ névmutató karton: Ráday Mihály operatőr. 1984.

⁷⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-43/1/1984.03.02; ÁBTL NOIJ III/III-43-45/6/1984.03.02.

⁷⁷ ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-43-45/6/1984.03.02.

állampolgárok közvetlenül is javasolhattak független – azaz nem a Hazafias Népfront által állított – jelölteket.⁷⁸

Rádayt 1985 tavaszán Pozsgay Imre, az MSZMP reformszárnyának egyik vezető politikusa, az MSZMP KB tagja, ezekben az években a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára arra igyekezett rábeszélni, hogy induljon a II. kerületben Biszku Béla ellenében. Ráday ezt visszautasította, mondván, hogy akkor indul bárhol, ha független képviselői jelölését valóban a lakosság akarja.⁷⁹ Ekkor kezdeményezte Ráday jelölését a XII. kerületben helyi lakosként Mécs Imre, az 1956-os forradalom egykori résztvevője, az 56-os ellenzék ismert tagja (az idevágó aktákban több helyütt „Mécs Imre ellenfor.”), akit Ráday azelőtt nem ismert személyesen. Mécs Imre az állambiztonsági iratok állítása szerint a helyi tanács, illetve a Hazafias Népfront egyes tagjait megnyerte Ráday ügyének, és aktívan támogatta Ráday jelölését, közreműködve abban, hogy Ráday potenciális támogatói lehetőség szerint valóban elmenjenek a jelölőgyűlésre. Ezt a tevékenységet, a jelölés folyamatát az állambiztonság III/III-as osztálya egy „Bogár” fedőnevű bizalmas nyomozás keretében figyelte, mely elsősorban Mécs Imrére irányult.⁸⁰ Mécs egyébként utóbb a Budapesti Városvédő Egyesület Utcanév Csoportjának is tagja lett.⁸¹

Ráday a manipulált jelölőgyűléseknek köszönhetően – a második jelölőgyűlés helyét és időpontját például megváltoztatták anélkül, hogy erről a lakosságot megfelelően tájékoztatták volna – végül nem szerezte meg a jelöléséhez szükséges elegendő számú szavazatot, így nem indulhatott képviselőjelöltként az 1985. júniusi választáson. Körzetében a pártállam által preferált, a Hazafias Népfront által indított egyik jelölt aratott győzelmet. Ugyanakkor a körzetben lezajlott, a választási csalás határát súroló manőverek kiváltották a pártközpont rosszallását. Grósz Károly, ekkor az MSZMP KB tagja és a budapesti pártbizottság első titkára, személyesen közölte ezt a helyi párt- és tanácsi szervekkel, akik azután támogatták Rádayt a tanácsi választásokon; ennek is volt köszönhető, hogy Ráday 1985-ben bekerült a Fővárosi Tanácsba.⁸² Az 1985-ös országgyűlési választás egyébként általában sem rendítette meg alapvetően az állampárt pozícióját: a lakosság által országosan állított 174 független jelölt közül csak 74-en kerültek be az országgyűlésbe, és ismert ellenzéki egy sem volt a függetlenek között.⁸³

Az azonban világos, hogy az állambiztonság Mécs Imre iránti fokozott gyanakvása Rádayra is ráirányította a szerv figyelmét. Másfelől az ellenzéki képviselőjelöltek, például Tamás Gáspár Miklós mellett agitáló, utcán osztogatott röpla-

⁷⁸ Feitl 2010: 301–302.

⁷⁹ Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13.

⁸⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a-76/5/1985.04.19.

⁸¹ Del Medico 2010: 65.

⁸² Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13.

⁸³ Feitl 2010: 302; lásd továbbá a III/III-as jelentéseket az 1985. tavaszi, demokratikus ellenzékiet is felvonultató jelölőgyűlésekről és azok kimeneteléről: ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a-76/5/1985.04.19; III/III-66-70/a-77/8/1985.04.22; és 2.7.1. NOIJ III/III-72/a/1985.04.25.

pok némelyike – amint arról egy további III/III-as jelentés beszámolt – világosan összekapcsolta „környezetünk védelmét és a Duna természeti értékeinek megővését” a politikai reformok, a valódi parlamentarizmus, a valódi demokrácia, valamint a szervezkedési és gyülekezési szabadság követelésével.⁸⁴ Ráday környezetvédő aktivizmusa tehát ebben a kontextusban még egyértelműbben összekapcsolható volt egy tágabb, rendszerkritikus ellenzékiiséggel.

Ez így volt annak ellenére, hogy Ráday a maga szerepét nem így fogta fel, és nem potenciális ellenzéki képviselőjelöltként tekintett önmagára. Sokatmondó, amit maga az egyik napi operatív jelentés tartott érdemesnek megemlíteni a Rádayt is érintő, 1985. áprilisi országgyűlési képviselőjelölő gyűlés kapcsán.

„Megjegyzés: Figyelmet érdemel, hogy magát Ráday Mihályt is meglepte, hogy az »ellenzéki« személyek saját jelöltjüknek tekintették őt. Ráday abban a hiszemben vett részt a jelölőgyűlésen, hogy indítását a lakosság széles rétegei tartják kívánatosnak, s ezért a személyével szemben elhangzott, őt ellenzékiiséggel vádoló hozzászólásokat értetlenül és felháborodva utasította vissza.”⁸⁵

Amikor pedig a jogosan bírálható jelölőgyűléssel szemben Mécs Imre kifogást kívánt bejelenteni – alapvetően a potenciális résztvevők hiányos tájékoztatását kifogásolva –, akkor Ráday a jelentés szerint úgy foglalt állást, hogy „szerencsétlen lépésnek tartaná, ha ismert ellenzékiek aláírnák” a beadványt. „Ugyanakkor biztosította Mécs Imrét arról, hogy a kifogás eredményessége esetén készen áll egy újabb jelölőgyűlésen való megjelenésre”.⁸⁶

Egy 1984 és 1986 között keletkezett ügynöki munkadossiében tágabb összefüggésben bukkan fel Ráday neve. Ez az iratcsoport egy „Havasi Zoltán” fedőnevű ügynök jelentéseit tartalmazza, melyeket az ügynök a Fiala Írók József Attila Köre, később József Attila Kör, valamint az Írószövetség tevékenységéről készített. Ezek a jelentések a korabeli irodalmi közélet és tágabban az értelmiség számos, ismert és kevésbé ismert alakját említik. Ráday abból az alkalomból került képbe, hogy 1985-ben ő is részt vett egy Baranya megyei irodalmi találkozón.⁸⁷

Végül utoljára a rendszerváltás történései kapcsán bukkan fel Ráday Mihály neve. Ráday ekkor a Szabad Demokraták Szövetsége színeiben, a FIDESZ támogatásával lesz képviselőjelölt (majd 1990-től országgyűlési képviselő) Budapest XII. kerületében; egy ügynök, aki nyilvánvalóan belülről figyelte az SZDSZ tevékenységét, jelentett az SZDSZ XII. kerületi választási csoportjának tevékenységéről. Egy 1989. október 4-én lezajlott összejövetele az SZDSZ kampánystratégiáját beszélték meg; mivel a kerületben Ráday Mihály indult az SZDSZ (FIDESZ által is támogatott) képviselőjelöltjeként, a kampánynak az ő személye

⁸⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a/1985.04.19.

⁸⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-73/a /1985.04.25.

⁸⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-74/a-81/4/1985.04.26.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.2. M-41773 (1984–86): „Havasi Zoltán”.

köré kellett szerveződnie.⁸⁸ A jelentés megfogalmazásából az derül ki, hogy a titkos megbízott maga nem volt ott az eseményen, hanem az összejövetelel részt vett barátjának beszámolójából nyerte az információkat.

Nemcsak Ráday Mihály, de a Városszépítő Egyesület titkára, Vitkay Katalin is megjelent egyes titkosszolgálati aktákban. Vitkay dossziéját 1985-ben nyitották meg; a dosszié címlapján az alapadatokon kívül („fogl: titkárnő, mh: Bp-i Városszépítő Egyesület”) az állt, hogy „ismert belső ell[enséges] elemek (hangadók) kapcsolata”.⁸⁹

Vitkay annak kapcsán került a megfigyelés célkeresztjébe, hogy Rádayhoz hasonlóan aktív kapcsolatot ápolt a bős–nagygyarosi vízlépcsőt ellenző aktivistákkal, csoportokkal – legelső sorban Vargha Jánossal, a bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen fellépő mozgalom kezdeményezőjével. A róla szóló napi operatív jelentések egyike szerint:

„Vitkay Katalin, a Budapesti Városszépítő Egyesület titkára [...] birtokában van egy javaslat, amely felszólítja a magyar kormányt, hogy »hasson oda a csehszlovák félre, hogy az módosítsa a GNV [Gabčikovo–Nagygyarosi Vízlépcsőrendszer] üzemeltetésével kapcsolatos korábbi terveit«. A vízi erőmű szakaszos üzemeltetése helyett azt javasolja, hogy »folyamatosan üzemeltessék, mivel ennek következtében Magyarország milliárdokat takarítana meg, és természetvédelmi szempontból is előnyösebb lenne.«”⁹⁰

Három hónappal később, 1986 márciusában felmerült: a Budapesti Városszépítő Egyesület vegye fel tagnak a Duna Kör alapítóját, Vargha János újságíró-szerkesztőt, hogy a Duna Kör ezen az úton biztosítson nagyobb nyilvánosságot saját tevékenységének. Bár a tagfelvételre végül nem kerül sor, ez az eset is jól mutatja, hogy a Városszépítő Egyesület, mely környezetvédelmi kérdésekben is állást foglalt, milyen kapcsolatot ápolt más, környezetvédelmi kérdések köré szerveződő ellenzéki csoportosulásokkal. A jelentések szóhasználata és besorolása egyaránt tanulságos:

„Napi operatív információs jelentés 46. szám. Budapest, 1986. márc. 6.
BELSŐ ELLENSÉGES ELEMÉK TEVÉKENYSÉGE

7./ A Budapesti Városszépítő Egyesület egyik vezető munkatársa arról tájékoztatta a szerv hírforrását, hogy tagjaik sorába felveszik V. Jánost* /a szerv célszemélyét/, akinek ezáltal legális lehetőséget biztosítanak az ún. »Dunakör« [sic] célkitűzéseinek, tevékenységének publikálására.

Az információ forrása megbízható, ellenőrzött; tartalma nem ellenőrzött.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.5. O-19895/1 (1978–1989): Ügynöki jelentés az SZDSZ XII. kerületi választási csoportjának összejöveteleiről.

⁸⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ névmutató karton: Vitkay Katalin.

⁹⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-218–248/11/1985.12.19.

Intézkedés: - az információt ellenőrzik; a közelmúltban figyelmeztetésben részesült V. János reagálását figyelemmel kísérik, tevékenységét tovább akadályozzák.

/III/III/

Vagyoczkó Béla r. alezredes
titkárságvezető⁹¹

„Napi operatív információs jelentés 99. szám. Budapest, 1986. május 23.

BELSŐ ELLENSÉGES ELEMELK TEVÉKENYSÉGE

9./ A BM III/III Csoportfőnökség információja alapján márc. 6-án jelentettük, hogy Budapesti Városszépítő Egyesület a »Dunakör« célkitűzéseinek, tevékenységének publikálása céljából tagjai sorába felveszi V. Jánost*, a szerv célszemélyét.

A szerv újabb információja szerint nevezett kijelentette, hogy nem lép be az egyesületbe, mivel szeretne független maradni, koncepcióját így jobban tudja érvényesíteni a »Duna-kör«-ben, egy szervezeti szabályzat alapján működő egyesületben azonban meg lenne kötve a keze.

Az információ ellenőrzött.

Intézkedés: folytatják az ellenőrzést.

/III/III/

Vagyoczkó Béla r. alezredes
titkárságvezető⁹²

*V. János = Vargha János.

A vízlépcsőrendszer megépítéséről szóló államközi szerződést a magyar és a csehszlovák kormány 1977-ben írta alá; azonban gazdasági problémák miatt az átadási határidőket egy 1983-ban, Prágában aláírt megállapodásban öt évvel eltolták. Vargha János először 1981-ben megjelent tanulmányában, majd több más írásában figyelmeztetett az építkezés káros ökológiai következményeire; véleményét párt- és tudományos körökben is sokan osztották.⁹³ 1983. decemberi hatástanulmányában a Magyar Tudományos Akadémia is felhívta a figyelmet a beruházás várható káros gazdasági és környezeti következményeire, sőt, megfontolásra javasolta az építkezés leállítását. Ennek ellenére 1984 februárjában törvényerejű rendeletként hirdették ki az 1983. évi prágai szerződést.

Vargha ezt követően, 1984-ben alakította meg többekkel együtt a Duna Kör. A *Duna Kör Hírei* című szamizdat kiadvány révén és nyilvános előadások formájában igyekeztek a közvéleményre hatni; ezenkívül a Duna Kör és más környezetvédő csoportok 1984 és 1989 között számos tiltakozó akciót és demonstrációt tartottak.

⁹¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-41-46/7: Budapesti Városszépítő Egyesület.

⁹² ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-90-99/9. A címdalton: „Városszépítő Egyesület (Budapesti). Titkárságvezető [sic] Katalin. A titkárságvezető Vargha János belépését.”

⁹³ Romsics 2003: 31.

rációt szerveztek a vízlépcsőrendszer ellen. Részben a környezetvédők tiltakozása és az általuk szervezett aláírásgyűjtő akció hatására, részben pedig gazdasági problémák miatt az építkezést 1985-ben időlegesen felfüggesztették; azonban az év végén a magyar kormány döntést hozott az építkezés folytatásáról osztrák beruházók bevonásával. Az azt követő években a környezetvédő szervezetek és civilek számos tüntetésen tiltakoztak a vízlépcső megépítése ellen. 1988 októberében azonban, az akkor már több tízezres tüntetések ellenére, a magyar országgyűlés többsége megszavazta az építkezés folytatását. A tiltakozások hatására végül a magyar kormány 1989-ben magyar részről egyoldalúan leállította az építkezéseket, 1992-ben pedig felbontotta a szerződést a csehszlovák kormánnyal.⁹⁴

A vízlépcső elleni tiltakozás, amint az utólag nyilvánvaló, önmagán túlmutató jelentőséggel bírt, és idővel az egész rendszer elleni tiltakozás szimbólumává vált. Hogy ezt az akkori magyar társadalom, legalábbis annak az ellenzéki aktivisták által mobilizált, egyre népesebb része is így érezte, annak tanúsága az, hogy az évtized végén a vízlépcső elleni tüntetések, például az 1988. szeptember 12-én, Budapesten lezajlott, Bős–Nagymaros elleni demonstráció, már valóban tömeges, több tízezres méreteket öltöttek; a vízlépcső elleni tiltakozás a társadalmi elégedetlenség kifejezésének apropójául (is) szolgált, éppúgy, mint abban az évben más megmozdulások: a március 15-i nem hivatalos megemlékezés vagy az erdélyi falurombolás elleni 1988. június 27-ei tömegtüntetés. (Az 1988-as évben gyakorlatilag egymást követték a különféle tüntetések, köztük négy-öt, több tízezres tömeget megmozgató eseménnyel; ebben az évben csak Bős–Nagymaros kapcsán legalább hat kisebb-nagyobb demonstráció szerveződött.)⁹⁵

A Budapesti Városszépítő Egyesületnek a Duna Körrel fenntartott kapcsolata alapján tehát aligha tarthatjuk az egyesület vezető tisztségviselőit politikai értelemben ártalmatlan lokálpatriótáknak.

Környezetvédelmi ügyekben egyébként nem csak Ráday Mihály és Vitkay Katalin volt aktív. Radó Dezső, a Fővárosi Kertészeti Vállalat igazgatója, a Budapesti Városszépítő Egyesület – Ráday mellett – másik alelnöke a Levegő Munkacsoportban vállalt aktív szerepet, ahol 1988-ban megválasztották a Szakértői Testület elnökévé.⁹⁶ Radónak ezzel a tevékenységével azonban vagy nem foglalkozott az állambiztonság, vagy nem került közgyűjteménybe a vele kapcsolatos dosszié.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a fentiekén kívül az egyesület más tagjainak is volt „priusza”, ha ezalatt azt értjük, hogy szerepelt a nevük valamilyen korábbi évekből származó állambiztonsági aktában. Bár az alapítók, illetve a helyi és

⁹⁴ A Bős–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer ügyében Magyarország és Szlovákia között kialakult vita rövid történeti összefoglalója. A Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium honlapja. <http://www.bosnagymaros.hu:80/dokumentumok/esemenyek-idorendje/269> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 26.; Romsics 2003: 31, 48, 95–96; Bossányi 1989: 60–63.

⁹⁵ Romsics 2003: 89–98. Az 1988. évi tüntetésekkel kapcsolatos dokumentumok, újságcikkek egy részét közli Mink (szerk.) 2018: 245–309.

⁹⁶ Czaga (szerk.) 2010: 173.

tematikus csoportokban aktív szereplők többségének neve nem fordul elő az ÁBTL-ben jelenleg őrzött állambiztonsági iratokban, más részük neve igen. A hatalom szemszögéből, a rendszer jellegéből adódóan ez akkor is terhelő adat lehetett, ha az adott név mellékesen, más célszeméllyel kapcsolatban fordult elő, valamely korábbi évekből származó ügynöki jelentésben. Így például Del Medico Imre két különböző iratanyagban is szerepel, bár egyikben sem ő a megfigyelt célszemély.⁹⁷ Mester Éva⁹⁸ neve egy 1970-es évek eleji eljárás *Az 1972. márciusi „rendzavarások”* címet viselő anyagában⁹⁹ szerepel; ennek tanúsága szerint főiskolás lányként vett részt az 1972. március 15-i tüntetéseken.¹⁰⁰

A fentiek komplexitásából fakad a Budapesti Városszépítő Egyesület önreprezentációjának kettőssége. Egyfelől Ráday, úgy tűnik, következetesen törekedett arra, hogy a Budapesti Városszépítő Egyesületet politikamentes civil mozgalomnak ábrázolja; saját szerepét illetően is konzekvensen külön kezelte városvédő tevékenységét és politikai pályafutását (utóbbi alatt értve 1980-as évekbeli ellenzéki aktivizmusát ugyanúgy, mint későbbi képviselői, illetve fővárosi közgyűlési szerepét). Az akkor 25 éves egyesület kezdeteire és múltjára visszatekintő, 2010-es írásában például, bár gyakran utal saját szerepére egyes szám első személyben, egyáltalán nem említi sem a Bős–Nagymaros elleni tiltakozásokban való aktív részvételét, sem későbbi politikusi tevékenységét.¹⁰¹

Úgy tűnik, hogy a Belügyminisztérium illetékesei is hasonlóképpen gondolkodtak a kérdésről. Figyelmüket nem önmagában a Városvédő Egyesület keltette fel, hanem az, amit annak egyes tagjai más téren aktivistaként tettek, illetve azok a kapcsolatok, amelyek őket egyes, egyértelműen ellenzéki mozgalmak – Duna Kör, 56-osok – tagjaihoz fűzték.

Ráday egyébként a vele készült interjúban úgy nyilatkozott, hogy ő eredetileg, az 1980-as évek elején nem tartozott a demokratikus ellenzék köréhez, és nem ápolta velük kapcsolatokat.¹⁰² Az, hogy 1990-ben végül az SZDSZ színeiben lett képviselő, ugyanazzal függhetett össze, ami miatt Mécs Imre – utóbb maga is szabaddemokrata honatya – képviselőnek akarta őt jelöltetni 1985-ben: Ráday személyében egy országosan ismert, jelentős erkölcsi tekintéllyel bíró közszereplőt és médiaszemélyiséget nyert meg magának egy olyan új párt, melynek tagjait és vezetőit az 1980-as évek végéig az ellenzék – illetve a budapesti értelmiség – körein kívül csak kevesen ismerték. A városvédő mozgalmat egyébként általá-

⁹⁷ ÁBTL 3.1.2. III/III M-35897. „Sárdi”. A „Sárdi” fedőnevű ügynök beszerzése idején a Szerzői Jogvédő Hivatal szerkesztője volt (lásd az ügynöki munkadosszié leírását); ugyanitt dolgozott 1953 és 1970 között Del Medico Imre (Del Medico 2006). A Del Medicóra való utalást tartalmazó másik iratanyag: ÁBTL 3.1.9. V-147786/4. Dr. Tóth Gedeon.

⁹⁸ Mester Éva (1947–): a Budapesti Városszépítő Egyesület megalakulása idején üvegművész, restaurátor, a BVsZE Díszüveges Csoportjának kezdeményezője és alapító tagja.

⁹⁹ Szalai Miklós és társai I. kötet. ÁBTL 3.1.9. V159241/1 (1972. március 16. – április 29.).

¹⁰⁰ Neve, pontos születési dátuma s édesanyja neve alapján egyértelmű, hogy róla van szó az iratanyagban.

¹⁰¹ Ráday 2010.

¹⁰² Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27.

ban az ellenzékkel és a rendszerváltással foglalkozó szakirodalom sem sorolja az ellenzék különféle csoportjai közé, és sem Rádayt, sem a Budapesti Városszépítő Egyesületet, sem pedig a más városokban működő városvédő szervezeteket nem említik ebben az összefüggésben.¹⁰³

Ugyanakkor az egyesület más tagjainak narratívái, visszaemlékezései azt tükrözik, hogy a városvédő civilek nagyon is tisztában voltak tevékenységük implicit politikai jelentőségével. Del Medico Imre véleményét az Utcanév Csoport kapcsán fentebb már idéztük. A kezdeti évekre is visszatekintő írásában Vitkay Katalin, a Városszépítő Egyesület egykori titkára pedig nem véletlenül beszélt „civil kurázsiról” és „civil kontrollról”, és hangsúlyozta e téren az egyesület korai szerepét.¹⁰⁴

* * *

A keleti blokk országaiban, városaiban másutt is működtek a magyar városvédő mozgalommal és a Budapesti Városszépítő Egyesülettel rokon szellemű egyesületek a szocializmus évtizedeiben, és mindegyikükre igaz az, hogy ezek a csoportok a rendszerrel való szembenállás egy kevésbé explicit, és a hatalom számára többé-kevésbé elfogadható formáját testesítették meg. (Ilyen volt például az eredetileg 1900-ban alapított Klub Za starou Prahu – A Régi Prágáért Klub – a szocialista Csehszlovákiában.)¹⁰⁵ Ugyanakkor mégiscsak alulról szerveződő, korai civil szervezetek voltak, amelyek könnyen szembekerülhettek a régi városnegyedekkel, épületekkel kapcsolatos korabeli intézményes gyakorlattal, tehát a maguk módján rendszerkritikusnak kell tekintenünk őket. Kemény diktatúrákban, illetve szélsőséges esetekben – például Nicolae Ceaușescu 1980-as évekbeli, úgynevezett szisztematizálási terve idején, mely a román főváros, Bukarest városközpontjának radikális átépítését is magában foglalta – az épített örökséget védő csoportok egyértelműen ellenzéki mozgalmakként viselkedtek.¹⁰⁶

Általában a városvédőket, és konkrétan a Budapesti Városszépítő Egyesületet, a jelek szerint a magyar belügyi szervek nem tekintették a rendszerre nézve veszélyes ellenzéki csoportosulásnak abban az értelemben, ahogyan például az egykori 56-osokat és a Duna Köröt igen. Ez azonban utólagos bölcsesség, amit a ma már kutatható állambiztonsági akták alapján jelenthetünk csak ki nagy biztonsággal. Az alakulás idején, illetve az azt követő hat évben a Budapesti Városszépítő Egyesületnek elvileg ugyanakkora esélye volt arra, hogy tagjai közé ügynökök épüljenek be, mint bármely más alulról szerveződő csoportnak, mozgalomnak vagy kulturális fórumnak akkoriban, a táncházaktól az underground zenei csoportosulásokon át az irodalmi körökig és az alternatív szakszervezetekig.

¹⁰³ Lásd például Csizmadia 1995; Romsics 2003: 23–37.

¹⁰⁴ Vitkay 2010: 25.

¹⁰⁵ <http://www.zastarouprahu.cz/menu-horni/historie/kategorie-6/>; <http://www.zastarouprahu.cz/menu-horni/historie/od-valky-do-80-let/kategorie-12/> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 24.

¹⁰⁶ Pintilescu 2018.

Az állambiztonsági megfigyelés kockázatával a tagoknak reálisan számolniuk kellett; ezenkívül mindannyian tudták, hogy lelkes gyűjtőmunkájukkal, dokumentatív tevékenységükkel, a régi értékek megmentése örvéen a polgári kor esztétikai normáinak rehabilitálásával sok esetben a tűréshatárokat feszegetik.

A városvédő mozgalom a maga békés, de eltökélt módján a civil öntudatot és a helyi, közösségi érdekérvényesítés gyakorlatát élesztette újjá egy olyan korban, amikor az egyesületi élet egykori polgári mintái már évtizedek óta hiányoztak Magyarországon, és a hivatalosan támogatott struktúráktól független, szabad állampolgári önszerveződés gondolatát a rendszer – amelynek vezetői nagyjából 1988-ig csakis a szocialista egypártrendszer keretein belüli és alapvetően felülről vezérelt reformokat voltak hajlandók elfogadni – magára nézve veszélyesnek ítélte és gyanakvással szemlélte. Mindezek miatt az 1980-as években a városvédő egyesületek munkájában részt venni valóban – Vitkay Katalin írásának címét idézve – civil kurázsit kívánt.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.7.1. Napi operatív információs jelentések (NOIJ), 1984–1985.

3.1.2. Munkadossziék, 1984–1986.

3.1.5. Operatív dossziék, 1978–1989.

3.1.9. Vizsgálati dossziék, 1945–1989.

Nemzeti Audiovizuális Archívum (NAVA)

A *Terefere* című műsor adásai.

Az *Unokáink sem fogják látni* című műsor adásai.

Vass Henrik (szerk.) 1983: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27. Az interjút készítette Szívós Erika. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13. Az interjút készítette Szívós Erika. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alkotmányjog 2005: *Alkotmányjog*. (S. a. r. Eötvös Károly Közpolitikai Intézet.) (Elektronikus tankönyv.) Eötvös Károly Intézet, Budapest. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/alkotmanyjog/ch07s04.html> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

Bernáth László – Heindrich Ervinné (szerk.) 1984: *Adalékok a Belső-Terézváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.

- Berta István et al. 1982: *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez*. K. n., Budapest
- Berta István – Ráday Mihály (szerk.) 1988: *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez*. 2. kiadás. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Bossányi Katalin 1989: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Láng Kiadó, Budapest.
- Buza Péter – Mészáros György – Ráday Mihály 1998: *Budapest teljes utcanévlexikona*. Dinasztia Kiadó–Gemini Budapest Kiadó, Budapest.
- Buzna Margit 2010: A Városépítészeti Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 75–77.
- Czaga Viktória (szerk.) 2010: *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.
- Csatári Bence 2014: Populáris kultúra és állami ellenőrzés: a Beatrice és az ügynökök. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Budapest, 431–456.
- Csatári Bence 2015: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Jaffa, Budapest.
- Csizmadia Ervin 1995: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Del Medico Imre 2006: *Életem – Egy mai polgár vallomása*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Del Medico Imre 2010: Az Utcanév Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 64–65.
- Feitl István 2010: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 283–304.
- Halmi Gábor 1990: *Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története*. Atlantisz, Budapest.
- Hanák Péter 1992: Bevezetés. In: Hanák Péter (szerk.) *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 5–12.
- Kaposy Miklós 1998: A Magyar Televízió története. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Babits Kiadó, Szekszárd, 459–472. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 27.
- Kerekes Zsuzsa – Halmi Gábor 1983: Az ügy urai. *Élet és Irodalom* 1983. december 2.
- Kolláth György 1983a: Az egyesületalakítási jog. *Élet és Irodalom* 1983. december 2.
- Kolláth György 1983b: Ha így van, így is legyen. *Élet és Irodalom* 1983. december 16.
- Kondorosi Ferenc 1998: *Civil társadalom Magyarországon*. Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest.
- Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba 2009: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan, Budapest.
- Lampel Éva – Lampel Miklós 1998: *Pesti bérházsors. Várospolitikai, városrehabilitáció*. Argumentum, Budapest.
- M. Szűcs Ilona 2010: A Józsefvárosi Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 78–80.
- Matern Éva 2009: Hétköznapi legendák. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Műcsarnok, Budapest, 386–486.

- Mink András (szerk.) 2018: *Rendszerváltás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pintilescu, Corneliu 2018: *Opposing Urban Systematization in Ceaușescu's Romania: Counter-Discourses and Networks of Solidarity across the Iron Curtain*. (Unpublished conference paper at the *Urban Renewal and Resilience. Cities in Comparative Perspective. 14th Conference of the European Association for Urban History*, 29 August–1 September 2018, Rome.)
- Ráday Mihály 1988: *Városvédőbeszéddek 1–2*. Széchenyi Könyvkiadó, Budapest.
- Ráday Mihály 2010: Több, mint huszonöt év. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 9–24.
- Ráday Mihály 2018: 35 éves a Budapesti Városvédő Egyesület. *Értesítő – A Budapesti Városvédő Egyesület Lapja* (23). Ünnepi emlékszáma. 4–6.
- Romsics Ignác 2003: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. (Prohászka Imre fotóival.) Rubicon Könyvek, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1983: *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1985: *Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1986: *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szívós Erika 2014: Tér és identitás: az 1940-es évekbeli Klauzál tér és környéke egy belső-erzsébetvárosi visszaemlékezésben. *Ethnographia* (125.) 3. 161–184.
- Szóllósi Ferenc 2010: Egyesület csak azért is... In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 179–180.
- Szőnyei Tamás 2005: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül*. Tihanyi-Rév Kiadó, Budapest.
- Szőnyei Tamás 2012: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. 2. kötet. Noran, Budapest.
- Takáts Rózsa 1985: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: Szekeres József (szerk.) *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 293–316.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: Rock, hazugság, Ifi-park. A kollaboráció fogalmának értelmezése és újraértelmezése: „Dalos” ügynökügye és ennek emlékezete. *Korall* (11.) 39. 145–173.
- Vitkay Katalin 2010: A Budapesti Városvédő Egyesület szerepe a civil kurázi és kontroll megteremtésében. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 25–40.